

ДО 80-РІЧЧЯ ВІД ЗАСНУВАННЯ ВУНАС

Е.Г. Циганкова

ВСЕУКРАЇНСЬКА НАУКОВА АСОЦІАЦІЯ СХОДОЗНАВСТВА (1926–1930)

1. Харківський центр

УКРАЇНА до середини 20-х рр. не мала постійних центрів сходознавчої науки, лише у ВУАН існувала кафедра А.Ю. Кримського і Гебраїстична комісія. Однак загальний потенціал був високим, що обумовлювалося й історичною традицією, і потребами сучасного політичного та економічного життя. Склалося так, що сходознавчі дослідження розвивалися насамперед у великих містах – Києві, Харкові, Одесі. Тут виникали курси східних мов, читалися окремі курси з історії, філології, мистецтва Сходу в університетах, зорганізовувалися семінари й певні групи зі спільними інтересами.

Багато питань поставало і під час господарчої, політичної, дипломатичної діяльності республіки. Існували торговельні відносини з Туреччиною, Персією тощо, розвивалися культурні зв'язки, діяли повпредства. Отож на Україні існували умови для виникнення сходознавчої асоціації на кшталт ВНАВ.

Поштовхом для її створення стало рішення Раднаркому УРСР про організацію в Харкові Українсько-Східної торговельної палати з представництвами у Києві та Одесі. Перед асоціацією ставили суто практичне завдання: сприяти господарчій діяльності країни; ініціаторами й організаторами стали високопосадовці Торговельної палати і відповідних наркоматів.

За розповіддю О.М. Гладстерна, ідея створення в Україні філії Всесоюзної асоціації сходознавства належала М.П. Павловичу. Наприкінці 1925 р. відбулася нарада, котру скликав голова східної торговельної палати; крім Гладстерна, сюди було запрошено ще Я.П. Ряппо (на той час – заступник наркома освіти УРСР) та Л.І. Цукермана. Тут було ухвалено рішення створити в Україні не філію, а Всеукраїнську наукову асоціацію сходознавства, а також обрано оргбюро, до якого увійшли всі названі

особи. О.М. Гладстерну доручалося провести підготовчу роботу перед скликанням установчих зборів.

Олександр Миколайович Гладстерн (1887–1937) народився у Варшаві. Протягом 1904–1909 рр. навчався в політехнічній школі у Фрибурзі та в Лільському університеті, в 1912–1916 рр. – у Харківському університеті, закінчив тут юридичний факультет. Після магістерських іспитів був викладачем кафедри міжнародного права Іркутського університету, з 1924 р. – професором. У 1925 р. переїхав в Україну на запрошення Харківського інституту народного господарства, де очолив кафедру міжнародного права. На той час мав кілька друківаних правознавчих праць, зокрема “Революция и дипломатия”, “1917 год в Монголии”, “Китай и иностранные державы в первый период китайской революции 1911 г.”. Він не володів східними мовами, але знав кілька європейських і надалі займався проблематикою країн Далекого Сходу. За свідченням А.П. Ковалівського, був добре обізнаним із сучасним періодом Монголії та Китаю¹.

Добрий організатор, Гладстерн енергійно взявся до роботи. 17 червня 1925 р. обрано й оргбюро у складі уповноваженого Народного комісаріату зовнішньої торгівлі при уряді УСРР О.О. Золотарьова, В.В. Смушкова, заступника уповноваженого НК закордонних справ К.А. Максимовича, проф. О.М. Гладстерна, керівника справами Українсько-Східної торговельної палати Л.І. Цукермана, керівника справами та вченого секретаря Всеукраїнської Ради торгівлі, промисловості та транспорту проф. К.М. Клопотова, голови Економбюро Управління Зовнішторгу при уряді О.С. Шора. Наукові кола спочатку представляли лише професори Смушков та Гладстерн, дещо пізніше кооптували Є.Г. Кагарова, якому і було доручено виявити та заохотити до роботи у ВУНАС

співробітників для історико-етнологічного відділення². Невдовзі до оргбюро запрошено й А.Ю. Кримського.

Ініціативна група виробила статут нової установи. Її мета визначалася так: всебічне вивчення країн і народів Сходу, а також поширення наукових та прикладних знань про них; Асоціація об'єднує на території УСРР всі товариства та організації, що мають стосунок до Сходу; на підставі угод з ними використовує їхні наукові сили, матеріали, книгозбірні, архіви; вона має право відкривати свої філії та інформаційні бюро за кордоном за згодою уповноваженого наркомзаксправ УСРР, про відкриття місцевих філій повідомляє місцеві органи НКВС; до неї входять два відділи: політико-економічний та історико-етнологічний; асоціація утворюється при ВУЦВК УСРР і звітує йому, а безпосередньо керує нею Укрнаука. Але на засіданні 24 вересня її вирішено було заснувати при Наркомосі³. Також зазначалося, що членами асоціації можуть стати всі спеціалісти-сходознавці, “практичні робітники Сходу”, особи, котрі цікавляться Сходом і роблять асоціації послуги. Її головний керівний орган – з'їзд – скликається не рідше ніж раз на рік⁴.

До статуту додавалася пояснювальна записка про цілі та завдання ВУНАС, де підкреслювалося, що Асоціація вивчатиме Схід радянський і закордонний, а саме: географію, економіку, політику, право, історію, археологію, етнографію, лінгвістику.

Операційний план Асоціації на 1925/26 рр. відзначався великим розмахом. Передбачалося виявити і взяти на облік усі сходознавчі сили й засоби, сприяти організаційному оформленню Київської та Одеської філій, а також Катеринославської; заснувати гуртки; створити каталоги, картотеки або відділи сходознавчого напрямку в книгозбірнях Харкова, Києва, Одеси, Катеринослава; встановити зв'язки із Всесоюзною науковою асоціацією сходознавства, академіями наук СРСР, України та інших республік, брати участь у сходознавчих експедиціях.

Науково-дослідні праці згрупували по відділах. Політико-економічний – досліджував сучасну економіку Туреччини, Персії, Монголії, Китаю, особливо – селянське питання у Туреччині та Персії, а також економічні зв'язки України з радянським Схо-

дом. Увага приділялася вивченню окремих проблем зовнішньої торгівлі СРСР і УСРР із Туреччиною, Афганістаном, збиранню й систематизації законодавчих актів і судових рішень з метою написання нарисів чинного права східних країн.

На історико-етнологічному відділі планувалося досліджувати мову, побут і культуру східних національних меншин, які мешкають в Україні (нащадків татар, “айсорів” та ін.), укладати для них хрестоматії, підручники тощо, координуючи цю роботу з ЦК меншин при ВУЦВК. Окремими пунктами стояло написання турецької та японської граматики, обстеження місць проживання караїмів у Криму, дослідження караїмської мови й вивчення східних елементів в українській культурі.

Передбачалося провадити спеціальні експедиції та екскурсії на північне узбережжя Чорного моря задля ознайомлення з античними грецькими колоніями, лінгвістичними особливостями мов народів Криму, відвідувати музеї Харкова, Кавказу та ін.

Не оминули увагою і навчально-педагогічну роботу; в її основу було покладено організацію курсів живих східних мов у Харкові та Одесі за прикладом київських, котрі існували вже багато років, і створення українських підручників з турецької та японської мов.

Велике значення надавалося видавничій діяльності. На першому місці стояло видання двомісячника з двома відділами – політико-економічним та історико-етнологічним (6 друк. арк.). Крім того, планувалося публікування російською та українською мовами популярної бібліотеки сходознавства – брошур про Туреччину, Персію, Аравію, Афганістан, Китай. Окремою позицією виділено видання вибраних праць власної сходознавчої літератури і наукового доробку членів асоціації. Є свідчення, що асоціація вже мала у своєму портфелі заявки на роботи з історії та етнографії Сходу загальним обсягом у 50 друк. арк.⁵

Установчі збори ВУНАС відбулися 10 січня 1926 р. Обрано правління асоціації: почесний голова – Х.Г. Раковський, голова – ректор Комуністичного університету ім. Артема О.Г. Шліхтер, його заступники – Я.П. Ряппо й О.М. Гладстерн. До правління увійшли А.Ю. Кримський, П.Г. Ріт-

тер, О.О. Золотарьов, П.Н. Лозієв (Київ), Г.Г. Петренко (Одеса), А.П. Ковалівський.

Почесними членами стали: голова Всесоюзної наукової асоціації сходознавства М.П. Павлович і провідні вчені М.Я. Марр, С.Ф. Ольденбург, В.П. Бузескул, А.Ю. Кримський, Г.Ю. Крачковський, В.В. Бартольд, Ф.І. Щербацької⁶. Серед присутніх були також В.Ф. Левитський, Ф.Д. Пущенко, Я.А. Авдалов, Л.А. Булаховський та ін.

Політично-економічний відділ ВУНАС з лютого 1926 р. очолював О.М. Гладстерн. Відділ мав секції економіки й політики радянського й зарубіжного Сходу, а також права східних країн. Найактивніші співробітники і доповідачі – сам О.М. Гладстерн, Л.П. Левитський (іноді він публікувався під псевдонімом Л.П. Олін), Л.Є. Величко, В. Федоров та ін. Серед робіт політичного циклу переважали розвідки, присвячені робітничому, національно-визвольному рухові, революції у східних країнах, наприклад доповіді Л. Величка “Робітничий рух в Туреччині”, “Англійська і радянська політика на Сході у зв’язку з нотою Чемберлена”, В. Броуна – “Рухові сили хінської революції”, М. Новицького – “Хіна і хінська революція”, Б. Ковельського – “Сучасний огляд хінських подій” та ін.⁷

План секції радянського Сходу поділявся на 5 циклів: 1) національне питання і колоніальна політика капіталістичних держав; 2) загальні політико-економічні нариси республік радянського Сходу і суміжних країн; 3) економіка республік радянського Сходу; 4) побут та культура; 5) право і законодавство, радянське будівництво на радянському Сході⁸.

Історико-етнологічний відділ ВУНАС започаткували П.Г. Ріттер і А.П. Ковалівський.

Павло Григорович Ріттер (1872–1939)⁹ закінчив філологічний факультет Харківського університету (був учнем Д.М. Овсянико-Куликовського) у 1894 р. з дипломом першого ступеня по слов’янсько-російському відділенню. Залишений для підготовки до професорського звання на кафедрі санскриту й порівняльного мовознавства, він наступні два роки вдосконалював освіту в Німеччині, де відвідував лекції Гельденера, Шмідта, Зича та інших, спеціально займався санскритом.

З 1897 р. розпочав працю у Харківському університеті, спочатку як викладач італійської мови, а з 1899 р. одержав магістратуру кафедри санскриту й порівняльного мовознавства. У наступному 1900 р. читав випробувальну лекцію “Что такое санскрит”¹⁰.

Після захисту магістерської дисертації (1900) був обраний приват-доцентом; з 1905 р. після відходу Овсянико-Куликовського очолив кафедру. Основна його наукова і викладацька діяльність пов’язана з Харковом. З 1906 р. читав лекції на вищих жіночих курсах.

У 1920 р., коли університет було перетворено на Академію теоретичних знань, Павло Григорович читав курс порівняльної граматики індоєвропейських мов (із санскритом і староіранськими мовами) на романо-германському відділі. З 1921 р. працював у Харківському інституті народної освіти, на науково-дослідній кафедрі мовознавства, був активним членом Наукового товариства Харківського університету; у 1921 р. йому присуджено звання професора, а в 1925 р. – доктора літератури *Honoris causa*. У 1926 р. П.Г. Ріттер – один з організаторів і перший директор курсів східних мов.

А.П. Ковалівський виділяє у спадщині П.Г. Ріттера такі напрями: переклади, дослідження; статті в енциклопедії “Гранат” й інших виданнях для широкого кола читачів, а також лекції. Ріттер першим переклав російською і українською мовами елегії Калідаси “Хмара-вістун” та його поеми “Рагхуванія” і “Кунарасамбхава”, роман письменника VI–VII ст. Дандина “Пригоди десяти юнаків”. Ріттер перекладав також гімни Ригведи і твори ведичної літератури, уривки з “Махабхарати” із санскриту, буддійську літературу з мови палі, твори Рабіндраната Тагора з бенгальської. Його перекладам властивий широкий хронологічний, жанровий та мовний діапазон.

Розвідки Ріттера про стару індійську літературу, а також численні статті в енциклопедії “Гранат” про Індію й деякі інші східні країни, наукові біографії філологів, істориків та інших діячів, що мали стосунок до Індії, зберегли своє значення для науки і по сьогодні. “Антологія індійської літератури”, в якій він виступив і як

упорядник, і як перекладач, і як коментатор, вийшла друком лише через півстоліття після його смерті¹¹.

П. Ріттер з перших днів узяв активну участь в організації ВУНАС.

Вагомий внесок у розвиток сходознавства в Україні, й зокрема у створення ВУНАС, належить молодшому колезі П.Г. Ріттера, видатному українському арабісту А.П. Ковалівському.

Андрій Петрович Ковалівський (1895–1969)¹² після закінчення гімназії вступив на математичний факультет Харківського університету. Однак, студіюючи математику, він відвідував лекції із санскриту П.Г. Ріттера, а також лекції з литовської та давньогрецької мов професора Я.М. Ендзеліна, під впливом якого залишив математику і вступив до Лазаревського інституту східних мов. Тут протягом 1916–1918 рр. вивчав арабську мову та історію країн Сходу під керівництвом А.Ю. Кримського.

Після закриття інституту під час громадянської війни Ковалівський повернувся до Харкова, 1922 р. закінчив романо-германський відділ історико-філологічного факультету Харківського університету й вступив до аспірантури при кафедрі історії української культури, яку очолював Д.І. Багалій. За свідченням А. Митряєва, протягом 20-х років у творчості Ковалівського домінувала українська тематика. У 1925 р. Ковалівський захищає кандидатську дисертацію з питань виробничих культур давньої України. У перших своїх публікаціях з історії української культури він проявив себе як дослідник якнайширшого кола проблем історії, етнографії, філософії. Значну увагу приділяв творчості Г. Сковороди, опублікував низку статей про нього й монографію “Розвиток етичних поглядів Г. Сковороди у зв’язку з його життям” (1924). У своїх працях Ковалівський спирався на першоджерела, більшість із яких до цього не використовувалася.

У 1925 р. Ковалівський разом з поетом П. Тичиною та професором Ріттером заснували в рамках Харківського наукового товариства секцію сходознавства. З моменту створення ВУНАС співробітники секції увійшли до її складу й започаткували курси східних мов із трьома відділеннями: турецьким, перським та

японським. Курси було відкрито 1 жовтня 1926 р. До програм усіх трьох відділень входила як обов’язкова англійська мова, а також лекції з географії відповідної країни. Навчальною роботою керували Ріттер і Ковалівський¹³. Незабаром Ф.Д. Пушенко підготував для слухачів курсів посібник “Теоретично-практичний курс японської мови”. Однак скрутне матеріальне становище курсів, що перебували на самоутриманні, стало причиною плинності кадрів й змусило ВУНАС звернутися до Укрпрофосвіти НКО УСРР з проханням про удержавлення¹⁴. Незабаром курси було переведено на утримання за кошти державного бюджету, а дещо пізніше перетворено на Український технікум сходознавства і східних мов.

Надзвичайно активну позицію займав видатний знавець східного мистецтва Всеволод Михайлович Зуммер (1885–1970)¹⁵. Закінчивши у 1916 р. Київський університет, він був залишений там при кафедрі історії мистецтв для підготовки до професорського звання; на початку професійної діяльності досліджував творчість художника Олександра Іванова. 1915 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: “Система біблійних композицій Ол. Іванова”, а 1924 р. – докторську, теж присвячену творчості російського художника. До 1923 р. Зуммер працював у Київському археологічному інституті, а після його закриття переїхав до Баку.

Всеволод Михайлович володів багатьма іноземними мовами, у тому числі давньою грецькою, латинською, азербайджанською. Людина енергійна, він розгорнув бурхливу діяльність в Азербайджані та в Україні.

У Баку в 1923–1927 рр. Зуммер обіймав посаду доцента, а згодом професора й завідувача кафедри історії мистецтв Азербайджанського університету, водночас працюючи в Азербайджанському художньому училищі й Тюркському театральному училищі. Своєрідний підсумок тогочасної праці вчений підбив у статті “Художественные памятники Азербайджана”, яка вводить читача в коло проблем тюркології східної частини Південного Кавказу.

У 1927 р. Зуммер повернувся в Україну й взявся за організацію мистецтвознавчих студій. У Києві він стає дійсним членом науково-дослідної кафедри мистецтвознавства

академіка О.П. Новицького і започатковує при ній секцію східного мистецтва.

У 1927–1929 рр. Зуммер стає організатором і першим директором Харківського історично-художнього музею, обіймає посаду професора Харківського художнього й музично-драматичного інститутів. Упродовж наступних двох років Зуммер знову працює в Баку як вчений секретар Азербайджанського музею і співробітник Азербайджанського державного науково-дослідного інституту, а в 1931–1933 рр. – керує сектором історії мистецтв Українського науково-дослідного інституту історії матеріальної культури.

З часом у доробку В.М. Зуммера дедалі більше переважають студії зі східного мистецтва, задля вивчення якого він об'їздив Кавказ, Середню Азію й Крим. Одна за одною виходять його праці “Стили восточной миниатюры” (Харків, 1927), “Турецкие музеи” (Баку, 1929), чимало статей в українських і азербайджанських виданнях. Поступово головною темою наукових зацікавлень вченого стає мистецтво ісламу. Наприкінці 20-х років йому вдалося організувати секцію мистецтва ісламу при Харківській науково-дослідній кафедрі мистецтва. Першою аспіранткою Зуммера із цієї проблематики була М.І. Вязьмітіна (1896–1994).

До керованого П.Г. Ріттером і А.П. Ковалівським історико-етнологічного відділу входили секції історії, мови й літератури, мистецтва, археології.

Особливого колориту діяльності відділу надавало те, що там працювали видатні українські поети й письменники – П. Тичина, В. Сосюра, П. Панч. Крім суто наукових досліджень та доповідей, на засіданнях звучали розповіді очевидців про власні пригоди у східних країнах. Наприклад, доповідь Ф. Пушенка “Враження з Японії” відображала не тільки особисті емоції та пригоди, а й певні аспекти історії, літератури й побуту країни.

Таких науково-літературних доповідей було чимало, тож Л.П. Левицький на одному із засідань запропонував утворити при історико-етнологічному відділі ВУНАС літературну секцію, яка спеціально займалася б літературною творчістю, а також перекладами зі східних літератур.

Невдовзі, 10 січня 1927 р., літературна секція провела організаційні збори.

Головою її було обрано П. Тичину. Саме в рамках цієї секції П.Г. Ріттер виніс на обговорення свій переклад поеми Калідаси “Народження бога війни”.

У галузі східних мов плідно працював В.Д. Гавриленко. Він досліджував мову маріупольських греків, очолював у 1929 р. експедицію на Маріупольщину, а перед тим побував з науковим відрядженням у Німеччині, Франції, Австрії для знайомства з проблемами східного мовознавства. Зокрема, в Берліні та Парижі Гавриленко провів семінарські заняття й практикуми з фонетики африканських мов, читав лекції з теорії мов народів Азії й Африки тощо. Наприкінці 1920-х рр. підготував до друку “Курс новогрецької мови”. На засіданні літературної секції він виголосив доповідь “Природа мовного питання в сучасній Елладі”, де йшлося про народну та “очищену” мову в різних сферах суспільного життя Греції – в літературі, пресі, побуті й ін.

Наприкінці 1928 р. Правління ВУНАС своєю ухвалою започаткувало семітологічну комісію (незабаром її перетворено на секцію), перші організаційні засідання якої відбулися в листопаді. Очолив секцію професор М.С. Шляпошников, його заступником став А.П. Ковалівський, секретарем обрано І.М. Фальковича. Учасники секції виступили з індивідуальними пропозиціями щодо тематики власних досліджень. А.А. Александров узявся студіювати арабський націоналізм, Б.А. Брагінський – національно-визвольний рух семітських народів, І.Д. Гессен – історію та економіку стародавньої Юдеї, П.І. Жигалін – історію та походження караїмів, М. Константинопольський – історико-релігійні питання семітології, С.Л. Мікельбанк – проблеми взаємодії арабської та єврейської культур, М.С. Шляпошников – походження хозарів, А.П. Ковалівський – Коран у зв'язку з українською апокрифічною літературою. І.М. Фалькович узявся відстежувати критико-бібліографічну інформацію й отримав завдання підготувати аналітичний огляд семітологічних видань Єрусалимського університету й ВУАН.

Протягом перших місяців 1929 р. секція налагодила доволі широкі наукові зв'язки: було прийнято пропозицію Єрусалимського університету взяти участь у підготовці чергової збірки семітологічної

бібліографії “Кір’ят Сефер”; налагоджено листування з Ленінградським і Московським сходознавчими інститутами, Азіатським музеєм і Колегією сходознавців АН СРСР, семітологічними установами Білоруського університету і ВУАН, Товариством розповсюдження освіти серед євреїв (Ленінград), Єврейським історико-етнографічним товариством (Ленінград) та ін.

Вже на перших засіданнях секції І.М. Фалькович прорецензував щойно виданий “Збірник праць єврейської історико-археографічної комісії ВУАН”, поточні числа збірника “Кір’ят Сефер”, “Граматику літературного арабського язика” Н.В. Юшманова, “Элементарные основы грамматики арабского языка” Т. Кезми¹⁶.

На наступних засіданнях М.С. Шляпошников виступив із доповіддю “Східні євреї й СРСР”, після чого відбулася дискусія; А.П. Ковалівський у доповіді під назвою “До питання про оповідальний стиль Корану (Легенди про Соломона в Корані у порівнянні з староукраїнськими апокрифами)” проаналізував різні версії одного сюжету й спробував реконструювати первісний текст¹⁷; А.А. Александров доповідав про проблеми вахабізму, його сутність та історію.

З часом до секції вступили нові члени, серед яких були академіки В.П. Бузескул, Л.П. Левітський, професори А.С. Федоровський, В. Державін та ін. Але, попри велике зацікавлення її проблематикою, установа не встигла розгорнути свою діяльність, бо після II Сходознавчого з’їзду правління ВУНАС ухвалило постанову про ліквідацію семітологічних секцій¹⁸.

За задумом її організаторів діяльність ВУНАС мала бути багатоплановою. Окрім курсів східних мов, наукових та інформаційних доповідей, розробки рекомендацій для практичної діяльності відповідних установ тощо, діяла доволі широка програма експедицій, відряджень, подорожей. Приміром, за дорученням ЦК Нацмену при ВУ ЦВК була відряджена експедиція для вивчення мови маріупольських греків (з урахуванням впливів сучасної грецької, російської, тюрксько-татарської мови), що її очолив В.Д. Гавриленко; члени ВУНАС О.С. Федоровський і М.Ф. Болтенко відряджені в Англію для участі у Міжнародному конгресі орієталістів, де вони виголосили доповіді “Золотоординська старовина на

Україні” (А.С. Федоровський) та “Рештки трипільської культури на Україні” (І.М. Болтенко); крім того, члени ВУНАС виїжджали до Німеччини (В.Д. Гавриленко, О.М. Гладстерн та інші), Франції, Греції (В.Д. Гавриленко), Туреччини (І.В. Моргілевський), Москви й Ленінграда, на Кавказ, у Крим, до середньоазійських республік. ВУНАС брала участь і в клопотаннях про поновлення діяльності Російського археологічного інституту в Константинополі, що був закритий у 1914 р.

Найважливішою ділянкою праці ВУНАС з перших днів була видавнича діяльність.

Влітку 1926 р. правління ВУНАС ухвалило видавати з вересня малим накладом (100 примірників) “Бюлетень”. Незабаром вийшов перший номер за загальною редакцією О.М. Гладстерна і П.Г. Ріттера¹⁹ російською і українською мовами, з поміткою “на правах рукопису”. Видання, котре відкривала вступна стаття Гладстерна “Восток и мы”, містило рубрики “Економіка. Політика”, “Історія. Література”, “Доповіді і реферати”, “Хроніка”.

У першій із цих рубрик друкувалися матеріали переважно економічного характеру, зокрема розвідка “Туреччина і СРСР” Л.П. Оліна (псевдонім Л. Левітського) та його-таки стаття про український цукор на східних ринках, замітка О.В. Грушевського про експорт України на Близький Схід у першій половині 1925/26 операційного року та І.І. Лермана – про побудову цукрових заводів у Середній Азії.

У рубриці “Історія. Література” містилися переклади з перської лірики та поезії інших народів, зокрема вірші Акопа Акопяна в перекладі П. Тичини.

У рубриці “Доповіді і реферати” вміщено огляд В.В. Бартольда “Сходознавство в СРСР”, а також доповіді, читані на засіданнях Харківської філії в липні – серпні 1926 року.

Для історика спеціальний інтерес становить рубрика “Хроніка”, за допомогою якої можна встановити чимало деталей внутрішнього життя Асоціації, зокрема її Харківської філії, документальні фонди котрої погано збереглися.

Завершувала бюлетень рубрика “Бібліографія”.

Наступний, здвоєний, номер “Бюлетеня” вийшов у січні 1927 р.²⁰ У ньому

більше уваги приділено статтям політологічного характеру, як-от “Пути китайской революции” І.М. Фальковича. У наступній рубриці опубліковано статті В.П. Бузескула “Роль Всесоюзной Академии наук в изучении Востока”, Н. Кручиніна “О литературе Турции”, вміщено переклади П. Тичини з турецької лірики, Ф. Пущенка – з японської, а також огляд перекладів Хафіза різними авторами.

У рубриці “Доповіді” вміщено матеріали засідань Харківської філії.

Рубрика “Хроніка сходознавства” теж значно розширилася. Тут представлено інформацію про курси східних мов, відрядження у східні республіки, структурні зміни у відділах. Введено ще один розділ хроніки – “Схід. Огляд подій”, що висвітлював поточну ситуацію в зарубіжних країнах. У бібліографії подано розгорнуту анотацію на працю В.М. Зуммера “Художественные памятники Азербайджана”.

Наступний і останній випуск “Бюлетеня”, теж здвоєний, вийшов того ж 1927 р. Серед вміщених матеріалів варто виділити працю П.Г. Ріттера “Рабіндранат Тагор – музика”, переклад Ф. Пущенка з японської “Імення котів”, розвідку В.М. Зуммера “Стили восточной миниатюры”. Надзвичайною насиченістю вирізнялася рубрика “Хроніка”, серед повідомлень є цікаві свідчення про Одеську єврейську академічну бібліотеку, її зібрання, аналіз фондів та інформація про колекції.

Без сумніву, “Бюлетень”, попри всю його важливість, був призначений для вузького кола фахівців, тож не міг задовольнити потреби ВУНАС як наукового центру. Тому питання про поважніший друкований орган постало з перших днів існування ВУНАС. Ним став журнал “Східний світ”. Відповідальним редактором журналу був Я.П. Ряппо, склад редколегії такий: проф. О.М. Гладстерн, академік В.Ф. Левитський, Я.П. Ряппо, проф. П.Г. Ріттер та проф. О.С. Федоровський.

А на початку 1927 р. перше число журналу вийшло друком. На сьогодні вже опубліковано історіографічний огляд цього видання²¹ і повний “Систематичний покажчик”²², тому звернемо увагу лише на еволюцію, якої зазнав “Східний світ” за нетривалий період свого існування.

Прикметно, що структура журналу повторювала “Бюлетень”: вміщені тут матеріали розподілялися за рубриками “Політика. Економіка. Право”, “Історія. Етнографія. Література”, “Доповіді”, “Хроніка”, “Бібліографія”.

Більшість авторів журналу – Я. Ряппо, Л. Величко, Л. Левитський, О. Гладстерн, Л. Цукерман, Я. Шамраєвський та інші, – а також деякі їхні розвідки теж публікувалися на сторінках “Бюлетеня”.

Звісно, статті політичного та економічного циклу “Східного світу” на сьогодні становлять хіба що історичний інтерес, однак історичні та літературні матеріали не втратили своєї наукової вартості й до сьогодні. Це, зокрема, розвідки “Открытия и научные достижения за последние годы в области изучения древнего Востока” В.П. Бузескула, “Японське письменство” Ф. Пущенка, а також “Пригоди десяти юнаків” Дандина в перекладі П. Ріттера, поезії Рабіндраната Тагора, гімни Ригведи та вірменська лірика в перекладі П. Тичини.

Узагальнюючи, можна відзначити, що в перших числах “Східного світу” знайшла своє втілення ідеологія історико-етнологічного відділу ВУНАС з його творчою спрямованістю, про яку згадувалося вище.

Друге число журналу вийшло у 1928 р. До його редколегії на той час увійшов Л. Величко, а сам випуск було повністю присвячено Всеукраїнському річному з’їздові ВУНАС, що відбувся у травні 1927 р. Крім матеріалів з’їзду, некрологів О.Я. Шпакова і М.П. Павловича та кількох статей, присвячених останньому, тут вміщено хроніку, значна частина якої інформує про візити посадових осіб з Туреччини та дослідження Османа Акчокракли про татарську добу в Криму.

Актуальність тюркологічної тематики ставала дедалі очевиднішою. Висловлювалися думки про те, аби присвятити їй значну частину доповідей на черговому з’їзді, а також наступне, третє, число “Східного світу”.

У здвоєному третьому числі “Східного світу”, що з’явилося в тому ж році, й справді переважала тюркологічна тематика. Зокрема, часопис публікував статті “Турецько-персько-афганська трієста угода” Л. Величка, “Європа і боротьба Туреччини за незалежність” О. Гладстерна,

“Загальний огляд розвитку турецької промисловості” О. Смирнова, “Основні галузі обробної промисловості Туреччини” І. Садогурського, “Про татар на Україні; з історії татарської періодичної преси” О. Сафарова, “Про мистецтво турецьких народів” В. Зуммера, “Про культуру тюрків нашого степу IX–XVI вв.” В. Пархоменка, “Аргати й ренджипери 1753 р.” М. Горбаня й ін.

В цьому-таки числі введено новий розділ “Нотатки”, а також уміщено оголошення про те, що надалі журнал виходитиме лише українською мовою.

Впродовж 1928 р. побачили світ шість чисел “Східного світу”. Структура його за цей час не змінювалась, однак акценти змістилися в бік політики. Й хоча в історико-етнологічній рубриці ще з’являються статті Ф. Петруня, А. Ковалівського, В. Зуммера та П. Лозієва, поступово зникають художні переклади та оригінальний літературний доробок авторів.

Наступні три числа журналу, що вийшли у 1929 р., були присвячені в основному подорожі українських сходознавців до Туреччини й Другому сходознавчому з’їздові – подіям, знаковим в історії ВУНАС. Серед іншого, вміщено наукові доповіді “Фритьоф Хансен про радянську Вірменію” і “Афганські події” Л. Величка, “Сучасна Вірменія” Л. Цукермана, “Торговельні взаємини України з Близьким Сходом” О. Грушевського, “Сучасна Персія” В. Федорова.

А.Ю. Кримський гостро відчував політичну кон’юнктуру часопису, тож не надрукував там жодного рядка, хоча О. Гладстерн неодноразово звертався до нього з пропозиціями щодо участі у виданні.

Кримський ухилявся від прямої відповіді, нібито з побоювання, що “Східний світ” не має бази для належного друкування східних текстів, але своїх статей не надсилав.

Суттєвих змін часопис зазнав у 1930 р. По-перше, обрано нову, “партійну”, редколегію, куди увійшли Л. Величко, О. Гладстерн, М. Новицький, А. Носов, О. Полоцький, О. Сухов, П. Тичина. Натомість витіснено фахівців і фундаторів ВУНАС А. Кримського, А. Ковалівського, В. Левитського, П. Ріттера, А. Федоровського, А. Синявського, які раніше задавали тон журналу.

Здвоєне число (10–11) містить матеріали Другого сходознавчого з’їзду. Наступне

третє – відомості про організацію Українського науково-дослідного інституту й підготовку до реорганізації ВУНАС в Асоціацію марксистів-сходознавців, задля чого було створено оргбюро.

У наукових публікаціях політико-економічного циклу економічна тематика поступається місцем темам революційного руху, класової на національно-визвольної боротьби. Це особливо помітно у здвоєному 4/5 (13–14) номері за 1930 р., у якому докорінно змінилася структура. Відтепер у часописі з’являються рубрики: I. Закордонний Схід; А. Революційний рух та боротьба з імперіалізмом; Б. Економіка країн Сходу; II. Проблеми радянсько-східної торгівлі; III. Радянський Схід; IV. Історія, етнологія, мовознавство, література. Додавалася рубрика V. Нотатки; було збережено рубрику VI. Бібліографія.

Два останні числа – 6 (15) за 1930 р. і здвоєне 1–2 (16–17) за 1931 р. вийшли під назвою “Червоний Схід”. На титульному аркуші першого зазначалося, що це є орган ВУНАС та УНДІС, на другому – орган Всеукраїнської асоціації сходознавців-марксистів та УНДІС.

У рубриці “Закордонний Схід” уміщено статті, присвячені проблемам імперіалізму, робітничого руху й державного устрою капіталістичних країн; рубрика “Радянський Схід” подає матеріали з проблем соціалістичного будівництва; рубрика “Історія, етнологія, мовознавство, література” відсутня; й лише в “Нотатках” можна знайти оригінальні дослідження, приміром розвідку М. Горбаня “Архів Коша Запорізької Січі як джерело до історії татарсько-турецько-українських відносин”.

Відтак журнал “Східний світ” припинив своє існування.

Попри нетривалість свого існування, “Східний світ” відіграв значну роль в українській науці та культурі, продемонструвавши наявність в Україні серйозного наукового потенціалу в сходознавчій галузі.

Видавничадіяльність ВУНАС необмежувалася лише виданням журналу. Під її егідою також опубліковано монографії “Очерки истории хозяйственного быта народов древнего Востока” В.Ф. Левитського (Харків, 1926), “Русско-китайские сношения в XVI–XVII столетиях” Б.Г. Курца (Харків, 1929), “Європа і боротьба Туреччини за

незалежність” О.М. Гладстерна (Харків, 1928), переклад із санскриту книги Дандина “Пригоди десяти юнаків”, який здійснив П.Г. Ріттер (Харків, 1928) та ін.

2. Київська філія

На середину 20-х рр. у Києві склалися передумови для успішного розвитку сходознавчих досліджень. Зокрема, вивчення Сходу в історико-правничому й соціально-економічному аспектах провадилося в Торговельно-промисловому технікумі (колишній Київський інститут Близького Сходу, в 1920–1924 рр. – Інститут зовнішніх зносин). Тут не лише читалися теоретичні курси про сучасне становище та відносини близько-східних держав, а й вивчалися новогрецька (І.І. Соколов), сербська (М. Стоянович), болгарська (Д. Дринов), румунська мови.

На III курсі провадився семінар з економічної географії Близького Сходу, яким керував професор В.В. Дубянський. На основі цього семінару професор Б.Г. Курц з жовтня 1924 р. запровадив семінар підвищеного типу, значно розширивши коло його слухачів. На заняттях студенти переважно вивчали економіку країн Близького Сходу, однак існували також сектори Середнього й Далекого Сходу. У програмі семінару зазначалося, що він завершує навчальну програму факультету зовнішньої торгівлі і має на меті вивчення економіки та ринків східних країн і їхньої торгівлі з Радянським Союзом, зокрема з Україною.

Семінар мав своє бюро у складі Л.П. Левицького (голова), І.М. Фальковича і М.Г. Рапопорта та редколегію (В.О. Завадський, А.І. Фурсо й Азнаурянц).

Колішній активний учасник семінару І.М. Фалькович залишив цінні спогади про наукову й громадську діяльність студентів-ентузіастів на семінарі, який невдовзі став називатися “Вищий семінар сходознавства ім. Н. Наріманова”²³. 1925 р. вдалося опублікувати збірку праць семінару²⁴.

У листопаді того ж року аналогічний семінар під керівництвом професорів Б.Г. Курца й Г.О. Кривченка було створено при Київському інституті народного господарства. Тут теж переважали теми з економіки й торгівлі зі східними країнами.

Обидва семінари заклали підґрунтя для розвитку Київської сходознавчої школи. До цього додався науковий потенціал викладачів

колишньої Київської духовної академії (КДА), де традиційно вивчалися східні мови та питання східної історії та права.

На початку 20-х рр. у Всенародній бібліотеці України було закладено фонди майбутнього відділу “Orientalia”. Відтак виникла нагальна потреба виробити організаційні форми нового наукового напрямку. А.Ю. Кримський, спільно зі співробітниками кабінету арабо-іранської філології та учасниками обидвох семінарів, виступив за створення Київського товариства сходознавців. Організаційний центр, до якого входили професори М.І. Канторов, Т.Г. Кезма, Д.П. Дринов та А.С. Синявський, 14 липня 1925 р. провів установчу конференцію філії Всесоюзної асоціації сходознавства в Києві.

Конференція проголосила створення Київського відділення ВНАС і обрала в його тимчасове правління А.Ю. Кримського (почесний голова), П.Н. Лозієва (голова), А.С. Синявського (заступник голови), В.О. Завадського (секретар)²⁵.

Остаточні питання вирішили на загальних зборах 5 листопада 1925 р. Зокрема, П.Н. Лозієв наголосив, що з появою ВУНАС, статут якої передбачає існування філій у Києві й Одесі, виникає неприродне підпорядкування Київської філії Москві. Зрештою, більшістю голосів (20 проти 14) було вирішено вважати київський осередок філією ВУНАС²⁶.

На той час актив київського осередку становили: дослідник тюркських елементів у мовах балканських народів Д.П. Дринов; знавець тюркських мов і мов кавказьких народів В.І. Юденич; антрополог та етнограф А.З. Носов; економіст Є.С. Берлянд, юристи О.С. Добров і В.О. Завадський та ін. Всі вони працювали викладачами київських вузів, тому в роботі філії переважав науково-просвітницький напрям.

Таким чином, київська сходознавча організація набула статусу філії ще до офіційного заснування ВУНАС.

Київська філія була доволі численною. Донеї входили академіки А.Ю. Кримський, Ф.І. Мищенко, М.П. Василенко, К.Г. Воблій, О.М. Гіляров, професори В.Ф. Іваницький, М.Я. Калинович, К.В. Квітка, Т.Г. Кезма, Б.Г. Курц та інші.

Після Лозієва правління філії впродовж двох років (1926–1928 р.) очолював

А.С. Синявський – помітна особистість у середовищі київської інтелігенції.

Антін Степанович Синявський (1866–1951) народився на Білоцерківщині. Після закінчення Київського університету брав участь в етнографічно-археологічних експедиціях на Волині, Поділлі та Київщині під керівництвом В.Б. Антоновича; бував у Галичині й добре знав тамтешню українську інтелігенцію – І. Франка, М. Павлика та ін. У 1889 р. Синявського заарештували як члена Драгомановського гуртка. Після арешту перейшов до Московського університету (учень А.І. Чупрова), згодом – до Новоросійського (навчався у Сінцова й Федоровича). Залишений для підготовки до професорського звання, Синявський склав іспити за природничий факультет і згодом викладав на Вищих жіночих курсах, а також на комерційних курсах, курсах Міністерства фінансів, аж до нового арешту в 1898 р. за участь у революційному русі та знайомства з колами, близькими до редакції “Народу”. За клопотанням Вітте його направили в Польщу, де Синявський працював приват-доцентом у Варшавському університеті, потім у Томську. Згодом мешкав у Катеринославі, де завідував кабінетом гірничої статистики в Гірничому інституті, а також вів краєзнавчий гурток. Коли там заснували наукове товариство, А.С. Синявський став його першим головою, започаткував при ньому друкований орган і Архівну комісію. З 1918 р. працював у Києві, у 1921 р. перейшов до Академії наук. У 1926–1927 рр. опублікував 70 наукових праць, частину яких було присвячено торговельній політиці в країнах Сходу.

За рекомендацією Кримського до правління КФ, на посаду секретаря, було обрано Б.І. Зданевича, вихованця Лазаревського інституту, співробітника Всенародної бібліотеки.

Відомий у майбутньому книгознавець, Борис Іванович Зданевич (1888–1966)²⁸ походив з родини сільського священика. У 1904 р. навчався на природознавчому відділі фізико-математичного факультету Київського університету, але наступного року перейшов до Лазаревського інституту східних мов, який закінчив у 1910 р. Деякий час Зданевич працював у Києві, а в 1913–1920 рр. – в Алмати, де був одним

з організаторів Казахстанської бібліотеки. 1920 р. він повернувся до Києва, працював у Всенародній бібліотеці України, обіймаючи посаду завідувача відділу стародруків. Під час Другої світової війни Зданевич виконував обов’язки директора бібліотеки в евакуації, а з 1942 р. працював у Інституті мовознавства АН СРСР. Визнаний фахівець у галузі західноєвропейських стародруків, він виявив і описав усі інкунабули з фондів ВБУ (525 прим.). Вивчав східні впливи в українській мові.

Головуючи у Київській філії, Синявський очолив створену ним-таки в першій половині 1926 р. економічну комісію, до якої увійшли Є.С. Берлянд, І.М. Фалькович, Л.П. Левитський, Р.А. Тобульський та ін. Синявський розумів її роль як експерта державних установ з питань торговельних зв’язків із країнами Сходу.

У вересні того ж року економічну комісію реорганізували у політико-економічний відділ, “у зв’язку з поширенням роботи із завданням вивчення колоніального Сходу, Радянського (червоного) Сходу з точки зору можливих господарчих зв’язків з Україною”, а також відповідно до Статуту ВУНАС. Тут існували секції радянського Сходу (Синявський), Близького і Середнього Сходу (Берлянд, підсекції Балкани – Пащенко, Персія – Вронський, Туреччина – Рішителько), Далекого Сходу (закордонного – Тригубов, радянського – Пащенко) та Чорного континенту (Марокко, Алжир, Туніс – Завадський; ця остання секція так і не розгорнула роботи).

Відділ мав на меті узгодження роботи представництв Українсько-Східної торговельної палати і ВУНАС, вивчення фактичних можливостей торговельних відносин України зі Сходом²⁹. Робота відділу розпочалася створенням бази даних.

Однією з пріоритетних тем у діяльності КФ було вивчення експортних можливостей України, зокрема щодо експорту цукру, спирту, шкіри, тютюну тощо. Обговорювалися питання співпраці з Українсько-Східною торговельною палатою, і в першу чергу було заплановано розробити наукові дослідження на теми: експорт цукру до Персії (Цейтлін), Укртекстиль і експорт до Персії (Маринець), експорт солі на Далекий Схід (Пащенко), експорт цукру до Туреччини (Рутківський).

Зацікавлення економічними проблемами спричинило до організації у 1927 р. спеціального семінару з економіки Сходу (під керівництвом Синявського).

Крім постійних секцій, у відділі існували комісії. Наприкінці 1927 р. було організовано комісію з вивчення експортних можливостей України, зокрема Правобережжя (голова Синявський), та комісію з вивчення природних багатств Радянського Сходу (очолив Юденич).

Розуміючи неосяжність сфери економічних проблем, Синявський намагався певним чином скоординувати дослідження і виклав своє бачення щодо цього у доповіді “Україна і Близький Схід в світлі геополітики. – Проблема торговельних зв’язків (Балкани і Туреччина)”, виголошеній на Першому сходознавчому з’їзді ВУНАС. Щоб уникнути зайвих непорозумінь і дублювання в роботі ВУНАС та її філій, він запропонував закріпити за кожним політико-економічним відділом певну територію вивчення експортно-імпортних можливостей і встановити відповідні зв’язки з державами Сходу, координувати працю філій Східних торговельних палат з економічними відділами ВУНАС. Синявський пропонував провести такий розподіл вже під час з’їзду, однак ця ініціатива не знайшла підтримки ні тоді, ні згодом³⁰.

У грудні 1926 р. відбулося організаційне засідання Балканської секції, керівником якої обрали Б.Г. Курца, а секретарем – Д.П. Дринова. Водночас було поставлено питання про організацію на курсах сходознавства балканського відділу³¹, де слухачі мали набувати знання мов і практичні знання про культуру та економіку балканських народів. Отже, розробка наукових проблем залишалася за секцією. Тим часом відділ курсів мав працювати за власним, доволі напруженим, планом, до якого входили теми з економіки Балкан (Курц, Кречетов), політики (Курц), культури (Степович), а також з вивчення болгарської (Дринов), сербської (Янкович), румунської (Попович) й грецької (вакансія) мов по 2 години на тиждень кожна. Курси планувалося зорганізувати на платній основі. Однак брак коштів не дозволив розгорнути роботу повною мірою. Аналогічна ситуація склалася і в Далекосхідній секції.

У грудні 1928 р. правління політико-економічного відділу було переобрано. На місце Синявського прийшов В.М. Іванушкін, його заступником став В.І. Юденич, а секретарем – С. Майліс. Незабаром почався прийом нових членів. Поступово зростав інтерес до політичних проблем, їм присвячувалося дедалі більше доповідей. Наприклад, жваву дискусію викликали доповіді “Політичні угруповання Китаю в світлі марксо-ленінської теорії держави” (М.М. Лебедев) і “Дніпростан та його значення у майбутніх взаєминах СРСР з Близьким Сходом” (І.М. Фалькович) тощо.

Наприкінці 1927 р. почала діяти комісія з вивчення державного устрою і права східних країн, яку очолив В.І. Бошко. Її організаційне засідання відбулося 16 листопада 1927 р. До складу комісії увійшли В.О. Завадський, І.Л. Тригубов та інші, дещо пізніше членами комісії стали відомі київські правознавці А.Є. Кристер, М.М. Товстоліс, О.С. Добров. Однак під час загальних зборів 7 листопада 1929 р. її було розформовано під приводом ліквідації у стінах ВУНАС “догматичного вивчення права”³².

У листопаді 1927 р. відбулися перші організаційні збори історико-етнологічного відділу, до якого увійшла київська професура, тією чи іншою мірою пов’язана з Академією наук: А.Ю. Кримський, Ол.П. Біт-Шумун, Б.І. Зданевич, Т.І. Грунін, Т.Г. Кезма, Мірза Тагієв (Будинок Сходу), В.П. Рибинський, Ф.І. Мищенко, П.П. Кудрявцев, П.Ю. Данилевич, С.О. Гіляров (Музей мистецтва), А.Н. Степович, Д.Л. Янкович, А.З. Носів, М.Я. Калинович, М.Я. Рудинський (Музей побуту та культури в Лаврі), П.П. Курінний, В.Г. Лескоранський, К.М. Антоновичева, М.К. Богітаник, членкореспондент О. Косач-Пчілка, К.В. Квітка, Гамченко, М.І. Сагарда (Всенародна бібліотека України), П.Н. Лозієв. Головою відділу став академік А.Ю. Кримський, його заступником – академік Ф.І. Мищенко, вченим секретарем – П.Н. Лозієв³³.

З кінця 1927 р. за ініціативою Ф.І. Мищенка історико-етнологічний відділ почав провадити об’єднані засідання з візантологічною комісією, а трохи згодом обидві установи об’єднали зусилля щодо створення візантологічного кабінету³⁴.

Навесні 1928 р. Академію наук перевіряла комісія Наркомосу з метою політичного

контролю та її кадрової та організаційної перебудови. Наслідком роботи комісії було усунення з академії небажаних осіб, зокрема академіків Мищенко й Харламповича. Після цього Мищенко деякий час очолював етнологічний відділ ВУНАС, але в жовтні 1929 р. подав заяву про звільнення через тяжкий стан здоров'я. Подальша доля його невідома.

За рік до описуваних подій, у листопаді 1928 р., було переобрано правління КФ, очолив його І.В. Моргілевський, який керував філією протягом року.

Іполит Владиславович Моргілевський (1889–1942) – український історик архітектури, член-кореспондент Академії архітектури СРСР (1941). Закінчив Київський політехнічний інститут (1917); працював у Київській будівельній школі. Вивчав пам'ятки архітектури, зокрема Михайлівський собор в Києві, Спасо-Преображенський собор в Чернігові, також досліджував античне будівництво в Ольвії. Був членом Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва ВУАН, викладав у архітектурному та інженерно-будівельному інститутах, з 1923 р. – професор Київського художнього інституту й кількох інших вузів, у 1926 р. – працював завідувачем музею архітектури у Всеукраїнському музейному містечку. Один із головних напрямів наукової діяльності Моргілевського – дослідження східних впливів в українській архітектурі; з метою вивчення пам'яток учений відвідував Туреччину, Грецію, Грузію, Вірменію³⁵.

Іполит Владиславович видав декілька праць про пам'ятки української архітектури у світлі нових досліджень.

Моргілевський сприяв утворенню на початку 1929 р. комісії для вивчення українсько-турецьких взаємин і був сповнений оптимізму щодо її майбутньої плідної праці³⁶. Однак саме через цю роботу його недовзі усунули з посади голови Київської філії. Натомість до складу правління увійшов політичний ставленик Р.М. Бреденко³⁷.

Зовсім недовго в складі КФ проіснувала семітологічна секція, організаційні засідання якої відбулися 19–20 березня 1929 р. Головою комісії було обрано Г.Н. Лозовика, заступником – С.С. Берлянда, до участі в роботі запрошено А.Ю. Кримського, Т.Г. Кезму, В.Ф. Іваницького, П.П. Кудряв-

цева, Г.Г. Поповича, К.В. Квітку та ін. Майже всі названі вчені раніше працювали в Академії наук – у візантологічній та гебраїстичній комісіях. Однак у зв'язку з тим, що тепер стара професура цілеспрямовано витіснялася звідти, вони мусили реалізувати творчий потенціал у рамках Асоціації: Рибинський досліджував історію семітських народів Стародавнього Сходу, Лозовик вивчав впливи семітських народів на їхніх сусідів, Сангалевич – етнографію семітів, що мешкали в Україні, зокрема в Києві, П.П. Кудрявцев – внесок семітів у візантійську та європейську філософію тощо.

Протягом усього часу існування КФ найважливішою ділянкою її роботи були курси східних мов, організатором, першим головою та викладачем яких був П.Н. Лозієв. Курси відкрилися 15 жовтня 1925 р. і спершу мали назву “Семінар східних мов”. Вивчення мов починалося з арабської, після іспитів слухачів передбачалося розділити на три групи – арабську, перську й турецьку.

Пізніше до навчального плану було введено також викладання трьох західноєвропейських мов (англійської, французької та німецької). Передбачалося викладати курси географії, етнографії (проф. Шкабара), мистецтва (Моргілевський), архітектури (Гіляров) та економіки (Синявський) Сходу. Крім того, групі студентів семінару доручили розробити окремі питання торговельних взаємин СРСР з країнами Сходу. Існували й більш масштабні задуми, однак їхньому втіленню перешкодили відсутність приміщення й коштів.

Отже, семінар східних мов розвинувся у своєрідні курси сходознавства, в навчальні плани яких було введено низку додаткових дисциплін: конституції країн Сходу, консульське й посольське право, торговельні угоди СРСР із країнами Сходу тощо. В лютому 1927 р. почало діяти вже згадуване балканське відділення.

Постійними викладачами семінару були Т.І. Грунін (турецька мова), Б.Г. Курц (географія Туреччини), П.Н. Лозієв (перська мова), Т.Г. Кезма (арабська мова). Саме для потреб сходознавчих курсів Кезма написав підручник “Элементарные основы грамматики арабского языка в популярном изложении” (Київ, 1928), а Грунін – “Турецька мова” (Харків, 1930).

Курси були платні, приймали на них осіб із середньою освітою. Попервах слухачів набралось чимало: за даними Д. Дринова, який на той час був завідувачем курсів, на перший курс турецького відділу в 1927 р. надійшло 54 заяви, перського – 19. Однак уже на другий курс надійшло тільки 26 заяв, на третій – 14, у зв'язку з чим керівництво курсів було змушене допускати слухачів до складання іспитів відповідно до їх грошової заборгованості. Також довелося суттєво скоротити початкові програми, залишивши по 3 дисципліни для кожного відділу: східна мова, західноєвропейська та одна теоретична дисципліна (відомості про економіку, історію, побут, культуру відповідної держави, де має працювати слухач). Фінансові труднощі призвели до того, що в 1927/28 н.р. арабський відділ узагалі не функціонував.

Існувала й ще одна, не менш вагома, причина, яка призвела до занепаду курсів. Річ у тім, що частину їхніх слухачів становили особи, котрі не потрапили у ВИШІ й вважали, що курси є навчальним закладом такого ж типу, однак, з'ясувавши протилежне, відходили.

Слід зазначити, такі негаразди переживали й курси в Харкові. Однак там керівництво звернулося до Наркомосу з проханням про переведення курсів на бюджетне утримання й незабаром отримало необхідні кошти – щоправда, “після в'яснення соціального складу слухачів”³⁹. Київські сходознавці не мали такої можливості, тож змушені були з метою пошуку слухачів та фінансування звертатися до окремих профспілок, встановлювати зв'язки з науковою радою Товариства пролетарського туризму, Київською філією Всеукраїнського товариства зв'язку з закордоном тощо. За допомогою цих заходів курси східних мов існували аж до ліквідації ВУНАС та її Київської філії.

Згідно зі статутом ВУНАС Київська філія мала провадити популяризаторську роботу, задля чого в її складі працювала популяризаційна комісія. До її складу входили співробітники всіх відділів, також існувало лекційне бюро, що підтримувало постійний зв'язок з Політосвітою. Без узгодження з останньою жодна популяризаторська робота в галузі сходознавства не могла провадитися; Політосвіта мала

право заборонити той чи інший захід, визнавши його ідейно шкідливим.

Популяризаційну комісію утворили 20 червня 1926 р., її першим головою був Дринов, пізніше його заступив Володарський. Комісія мала широке поле діяльності – семінар керівників гуртків сходознавства, бюро популярних консультацій, сходознавчі гуртки при ВИШах (ІНО, ІНГ, ГНГ), гурткова робота на підприємствах (заводи “Арсенал”, “Більшовик”, “Ленкузня” та ін.). Крім того, в обов'язки комісії входило складання каталогів і картотек, зв'язки з пресою тощо.

Комісія провадила безліч “масових заходів”: диспути, тематичні вечори, лекції. Водночас здійснювалася підготовка низки популярних видань, зокрема політико-економічний відділ у 1928 р. подав до друку 14 вже готових брошур: “Торгівля України зі Сходом” “Сучасна Румунія” й “Економіка Туреччини” А.С. Синявського; “Сучасна Болгарія” Д.П. Дринова, “Сучасна Албанія” В.О. Завадського, “Тихоокеанська проблема” І.Л. Тригубова та ін.⁴¹

Видавнича справа була найслабшою ланкою в діяльності КФ. Попри те, що із самого початку існування КФ у її складі діяла редакційна група, яка готувала публікації, а А.С. Синявський прощтовхував ідею видання “Бюлетеня сходознавства”, Харківський центр не квапився надати своїм колегам фінансову підтримку, з'ясуваючи, чи існує в КФ матеріальна база для самостійного журналу. Справа затяглася, а тим часом “Бюлетень” разом із часописом “Східний світ” стали виходити в Харкові під егідою ВУНАС.

Централізоване видання праць передбачало й упереджену цензуру. Тому й вийшло, що в обох органах ВУНАС київські вчені не друкувалися. Деякі праці членів історико-етнологічного відділу з'являлися в інших академічних виданнях, як, приміром, розвідка Лозієва “Фіцджеральдові переклади з Омара Хайяма” в ювілейному збірнику на честь Д.І. Багалія.

Такі обставини були не до вподоби харківським чиновникам. Влітку 1928 р. під час обговорення звітів відділів Л. Величко висловився буквально: “У Харкові упевнені в тому, що не всі сходознавчі сили м. Києва притягнуто до роботи Асоціації, історико-

етнологічний відділ практично існує не при Асоціації, а при Академії наук. Це ненормальне становище, яке треба зліквідувати. Крім робіт щодо візантології, відділ нічого не робить. Всі українські письменники, що живуть у Києві, не охоплені роботою відділу. Роботи цього відділу повинні друкуватися не у Записках Акад. наук, а у часописі Асоціації”. Величко вважав, що відділ має працювати спільно з Харківським центром над запланованою двотомною антологією турецької, перської та арабської літератури, а політико-економічний відділ у першу чергу повинен ставити за мету виховання молоді в дусі марксизму.

Увесь 1928 рік тривала підготовка до Другого сходознавчого з'їзду. З часом дедалі виразніше окреслювалися конкретні напрями роботи з'їзду, серед яких одним з найважливіших була тюркологія.

У КФ тюркологічна комісія у складі історико-етнологічного відділу була утворена вже на початку 1928 р. згідно з ухвалою Першого сходознавчого з'їзду. Перед нею відкривалося широчезне поле діяльності: вивчення східних елементів в українському мистецтві, літературі, культурі загалом, встановлення меж розселення тюркських народів у минулому. Передбачалося провести інвентаризацію всіх східних пам'яток, скласти мапу археологічних знахідок, а також організувати екскурсії та експедиції для ознайомлення з татарською старовиною⁴³.

Тюркологічні дослідження і в 1929-му, і в 1930-му рр. здійснювалися у рамках

того-таки історико-етнологічного відділу, де були прочитані доповіді про народний текстиль Азербайджану (проф. Колос), про діаспори угорців і курдів у Києві (Сангалевич). Активно співпрацював із киянами О.М. Самойлович, який зробив доповідь про “Сучасний стан культурного будівництва серед тюркських народів СРСР”⁴⁴. На курсах східних мов, котрі очолював тоді П.Н. Лозієв, існував семінар для вивчення турецької мови.

У лютому 1930 р. бібліографічний гурток КФ (керівник Б.І. Зданевич) розпочав упорядковувати й описувати тюркомовні видання відділу ВБУ “*Orientalia*” та складати відповідну картотеку⁴⁵.

Тим часом у ВУНАС наближалися важливі зміни. У квітні 1929 р. на нараді голів секцій управління науковими установами О. Гладстерн доповів про заснування в Україні Науково-дослідного інституту сходознавства. Він зробив огляд роботи ВУНАС, подав списки членів та наукових статей, опублікованих у журналі “Східний світ”, окремо повідомив про стан наукової книгозбірні й зазначив, що майбутній інститут може працювати на засадах наукових досягнень Асоціації.

Хоча Гладстерн підкреслював, що поява УНДІС не означає зменшення ролі ВУНАС, тим більше її ліквідації, КФ хвилювало питання про участь киян у його роботі, зокрема зарахування вихованців КФ до аспірантури. Побоювання не були безпідставними, як це показали подальші події.

(Закінчення у наступному числі журналу)

¹ ЦДА ВОВ України, ф. 166, оп. 12, спр. 1582. У 1931 р. переїхав до Москви, працював у Всесоюзній академії зовнішньої торгівлі. У 1937 р. заарештований і страчений. Реабілітований у 1956 р.

² ЦДА ВОВ України, ф. 166, оп. 5, спр. 737, арк. 3, 29.

³ Там само, арк. 57–63.

⁴ Там само, арк. 31.

⁵ Операционный план Всеукраинской научной ассоциации востоковедения на 1925/26 год. ЦДА ВОВ України, ф. I, оп. 2, спр. 2713, арк. 76–79.

⁶ Протокол установчих зборів ВУНАС від 10 січня 1926 р. // ЦДА ВОВ України, ф. I, оп. 2, спр. 2713, арк. 61–65.

⁷ Хроніка // Східний світ. – 1928, № 2. – С. 291.

⁸ Бюлетень ВУНАС, № 2/3. – С. 55.

⁹ Професор П.Г. Рітгер (1872–1939). Зб. біографічних та бібліографічних матеріалів / Відп. ред. А.П. Ковалевський. – Х.: в-во ХГУ, 1966, 93 с.; ЦДА ВОВ України, ф. 166, оп. 12, спр. 6505.

¹⁰ П. Риттер. Что такое санскрит // Зап. Харків. ун-ту, 1900, № 2. Часть неофициальная. Научный отдел. – С. 1–12.

¹¹ Голоси Стародавньої Індії. Антологія давньої індійської літератури / Перекл. із санскриту. Упоряд. П.Г. Ріттер. Передм. І. Серебрякова. – К., 1982. – 351 с., 3 іл.

¹² Митряєв А. Життєвий і творчий шлях видатного українського сходознавця А.П. Ковалівського // Сх. світ, 1995–1996, № 2–1. – С. 17–22. Найважливіші твори Ковалевського-арабіста були ще попереду. У 1934 він був змушений залишити Київ і працював у Ленінграді в арабському кабінеті Ін-ту сходознавства АН СРСР, тут розпочав опрацьовувати книгу Ібн-Фадлана. У 1938 р. його було заарештовано, перебував у таборах до 1943 р. Після звільнення повернувся до Харкова, працював в університеті, захистив дисертацію і видав наукові праці, серед яких найголовнішою є переклад і коментарі до “Книги” Ахмеда Ібн-Фадлана. Реабілітований у 1956 р.

¹³ Бюлетень ВУНАС, 1927№ 2/3. Хроніка востоковедення. – С. 54.

¹⁴ До Укрпрофосвіти НКО УРС. Про удержавлення Українських курсів сходознавства // ЦДА ВОВ України, ф. 166, оп. 9, спр. 27, арк. 13.

¹⁵ ЦДА МЛІМ, ф. 581, оп. 2, спр. 157, арк. 23. Заарештований у 1934 р., Зуммер після відбуття покарання та заслання одержав дозвіл повернутися в Україну лише у 1950 р. Мешкав у м. Остер. Викладав історію мистецтв у Київському будівельному ін-ті, працював у Остерському краєзнавчому музеї. Реабілітований у 1958 р.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. X, спр. 28401.

¹⁷ Протоколи семіологічної комісії ХФ ВУНАС, № 1–2 // ІР НБУВ, ф. X, спр. 28399–28400.

¹⁸ ІР НБУВ, ф. X, спр. 28401.

¹⁹ Бюлетень Всеукраїнської наукової асоціації сходознавців. – X., 1926, № 1.

²⁰ Бюлетень ВУНАС, № 2/3, 1926.

²¹ Дмитрієнко М.Ф. Журнал “Східний світ” (1927–1931) (Історіографічний огляд) // Історіографічні дослідження в Українській РСР. Вип. 2. – К.: Наук. думка, 1969. – С. 189–198.

²² Лівшиц Р.С., Надель Х.С. Систематичний покажчик до журналу “Східний світ” – “Червоний Схід” (1927–1931) / За ред. А.П. Ковалевського. – X., 1964. – 61 с. (Наукова бібліотека ім. Короленка) [На правах рукопису. Видрук. на ротопринтері]. Передрук у ж. “Східний світ”, 1993, № 1. – С. 146–172.

²³ Фалькович И.М. К истории советского востоковедения на Украине // Народы Азии и Африки, 1966, № 4. – С. 270–278; про наукову діяльність Семінару см. В.П. Арабаджі. Киевский торгово-промышленный техникум // Красный восточник. М., 1928.

²⁴ Востоковедение. Etudes orientales. Київський торговельно-промисловий технікум. Труды высшего семинара востоковедения / Под рук. Проф. Б.Г. Курца – К., 1925. – 63 с.

²⁵ Протокол роботи Конференції відкриття філії Асоціації сходознавства в Києві. 14 липня 1925 р. // ІР НБУВ, ф. X, спр. 24047.

²⁶ Протокол № 17 спільного зібрання КФ від 5/XI 1925 // ІР НБУВ, ф. X, спр. 24068.

²⁷ Синявський Антін Степанович // ЦДА ВОВ України, ф. 166, оп. 12, спр. 7019; В.М. Заруба. З вірою в українську справу. Антін Степанович Синявський. – К., “Либідь”, 1993. – 140 с.; С.І. Білоконь. Антін Синівський і його доба // Антін Синівський. Вибрані праці. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 3–10.

²⁸ Зданевич Борис Іванович // ЦДА МЛІМ, ф. 113, оп. 1, спр. 38; Г.Г. Ковальчук. Керівники ВБУ НБУВ (1918–1988) // Бібліотечний вісник, 1998, № 5. – С. 22–23; Циганкова Е.Г. Б.І. Зданевич – орієнталіст // Сх. світ, 2005, № 3. – С. 57–65.

²⁹ Звіт про діяльність економічної комісії КФ ВУНАС // ІР НБУВ, ф. X, спр. 21776.

³⁰ Всеукраинская научная ассоциация востоковедения и ее деятельность за 1926 год. Окремі відбитки з ж. “Східний світ”, 1927, № 1, 12 с.

³¹ Балканська секція при КФ ВУНАС // ІР НБУВ, ф. X, спр. 21777.

³² Комісія по вивченню устрою та права східних країн при КФ ВУНАС // ІР НБУВ, ф. X, спр. 21379–21394.

³³ Протоколи загальних зборів ВУНАС 7 листопада 1927 р. // ІР НБУВ, ф. X, спр. 21763.

³⁴ Протокол № 19 засідання Візантологічної комісії від 2 грудня 1927 р. // ІР НБУВ, ф. X, спр. 21493–21546.

³⁵ Моргілевський Іполіт Владиславович // ЦДА МЛІМ, ф. 87, оп. І, спр. 1; ІР НБУВ, ф. Х, спр. 24568, арк. 1.

³⁶ І.В. Моргілевський – Д.П. Гордєєву 2/ХІ 1930 // ЦДА МЛІМ, ф. 208, оп. 1, спр. 184, арк. 1, 2 (зв.).

³⁷ ІР НБУВ, ф. Х, спр. 24369, арк. 1. Бреденко не уник долі багатьох подібних до нього при-служників влади: був заарештований та страчений.

³⁸ Протоколи педради курсів сходовознавства КФ ВУНАС // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 26910, 26912.

³⁹ Протоколи засідання правління КФ від 18/ХІ 1928 // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 21204, арк. 1.

⁴⁰ Популяризаційна комісія КФ ВУНАС // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 22232–22338.

⁴¹ Звіт правління КФ на загальних зборах 18/ХІІ 1928 р. // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 24190, арк. 1.

⁴² Протокол № 23 засідання КФ від 19/ІІІ 1928 р. // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 24193, арк. 1.

⁴³ Звіт Правління КФ на загальних зборах 18/ХІІІ 1928 // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 24190, арк. 1.

⁴⁴ Короткий звіт Правління КФ ВУНАС за час з 25 жовтня по 1 жовтня 1930 р. // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 24043, 24044.

⁴⁵ Протокол засідання Правління КФ від 17/ІІ 1930 р. // ІР НБУВ, ф. Х, спр. 24238, арк. 2.